

# Op zoek naar effectiviteit

**D**e artikelen uit dit zomer-  
nummer vormen samen  
een caleidoscoop van op-  
vattingen over de vorderin-  
gen in het Nederlandse en internatio-  
nale milieubeleid. Ze maken duidelijk  
dat de stand van zaken en de prestaties  
uit het verleden op verschillende ma-  
nieren gewaardeerd worden. Ze geven  
verschillende recepten voor een vol-  
waardig en effectief milieubeleid in de  
komende jaren. In deze slotbeschou-  
wing willen we een aantal  
opvallende zaken uit het  
themanummer naast elkaar  
zetten. Ook willen we uit  
het veelkleurige beeld een  
aantal conclusies trekken  
over de rol die de christen-  
democratie in de afgelo-  
pen decennia in het mi-  
lieubeleid heeft gespeeld  
en over onze ambities  
voor de lijn die christen-  
democraten vanaf 1998  
moeten kiezen. Wat valt er  
met inachtneming van de  
opvattingen van verschil-  
lende auteurs te zeggen  
over het speelveld en het  
daarop te ontwikkelen  
spel? En welke gevolgen  
moet dat hebben voor het  
milieubeleid van morgen?

## Het speelveld

De discussie over de inzet  
voor de komende tijd kan

slechts op een verstandige manier wor-  
den gevoerd wanneer eerst het speel-  
veld goed is verkend. Daarbij vallen  
een paar dingen op. Om te beginnen  
het feit dat het karakter van de discus-  
sie over milieubeleid in de laatste jaren  
lijkt te veranderen. De discussie ver-  
loopt minder gepassioneerd dan tien  
jaar geleden. De maatschappelijke dis-  
cussie vertaalt zich automatisch in de  
politiek. Een aantal jaren geleden bood  
het milieu voor politieke partijen inte-

ressante profileringspun-  
ten. Inmiddels is het mi-  
lieu verdwenen uit de top  
van maatschappelijke pro-  
blemen die volgens en-  
quêtes om een oplossing  
vragen.

Milieubeleid wordt daar-  
mee electoraal minder in-  
teressant. De milieudiscus-  
sie speelt zich af langs  
gebaande paden en is  
voorspelbaar geworden.  
Het milieu is een 'gewoon'  
beleidsterrein geworden.  
In de beleidslevenscyclus  
bevindt het milieubeleid  
zich voor het grootste  
deel in de 'beheersfase', de  
fase waarin de politieke  
aandacht geleidelijk af-  
neemt en de meeste ener-  
gie wordt gestoken in de  
uitvoering van het vastge-  
stelde beleid. De doelstel-  
lingen liggen vast, het be-



*Mr. drs. J.W.E. Spies*



*Mr. drs. F.J. Paas*

leid is in uitvoering, zo lijkt het. Toch doet die beschrijving bij nadere beschouwing geen recht aan het speelveld. Er bestaat juist bij milieu een groot verschil tussen politieke uitspraken en de wil of het vermogen van de politiek om daaraan ook consequenties te verbinden. Het vertrouwen in de technologische vooruitgang lijkt groot. Het kabinet geeft aan dat economische groei gecombineerd kan worden met een daling van de milieuvervuiling. 'Ontkoppeling' heet dat. Ook het CDA ontkent in bijvoorbeeld 'Nieuwe wegen, vaste waarden' de tegenstelling tussen economie en milieu. Daarmee staat het rapport in een langjarige CDA-traditie die de belangen van economie en milieu probeert te verzoenen. In een aantal artikelen in dit zomer-nummer wordt de moeizame verhouding tussen economie en milieu besproken. Voor een deel volgens hetzelfde patroon: Korten en Van der Wijst bepleiten een doorgaande economische groei van 3%. Die vormt de motor achter een nieuwe efficiency-revolutie door middel van doorbraaktechnologie. Technologische ontwikkeling moet zo een uitweg bieden uit de spanning tussen economie en bescherming van de leefomgeving.

Om allerlei redenen is het aantrekkelijk een gedwongen keuze zo lang mogelijk uit te stellen. Maar hoe veel aanwijzingen zijn er dat dat breed gedragen uitgangspunt in de praktijk is vol te houden? Wie de doelstellingen uit belangrijke regeringsnota's (ook van voor 1994) vergelijkt met de conclusies uit de deze zomer verschenen Nationale Milieuverkenning van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM), constateert een flink gat tussen beleidsvoornemens en

prestaties. Nog geen week voor de Nationale Milieuverkenning verscheen de nota 'Op weg naar een duurzame economie'. Het lijkt echter uitgesloten dat de doelstellingen van milieubeleid met de in deze nota genoemde maatregelen worden gerealiseerd. Het bleek in de afgelopen kabinetsperiodes mogelijk voor de meeste stoffen de milieuvervuiling te dringen terug te dringen. Maar onze energie-intensieve economie groeit momenteel als kool. Dat wordt onvermijdelijk zichtbaar in het gebruik van fossiele brandstoffen, met alle gevolgen van dien voor verzuring, verontreiniging en klimaatverandering. De Nederlandse bevolkingsdichtheid en verstedelijking blijven onverminderd druk uitoefenen op het leefmilieu. De onveranderde groei van de mobiliteit die door gericht regeringsbeleid wordt gestimuleerd, doet een aantal winstpunten van het milieubeleid van de afgelopen jaren weer teniet. In de milieuverkenning wordt zelfs in de meest gunstige scenario's een inkrimping van de veestapel van 35 tot 60% noodzakelijk genoemd om de fosfaat-, stikstof- en ammoniakdoelstellingen te halen. Het gevoerde klimaatbeleid lijkt illusiepolitiek te worden. Het kabinet streeft er naar om in het jaar 2000 de uitstoot van CO<sub>2</sub> ten opzichte van 1990 met drie procent te verminderen. Ondertussen is de uitstoot gegroeid met meer dan 8%. Maar de nota 'Op weg naar een duurzame economie' gaat evenals Cramer en Korten in dit nummer uit van vrijwillige afspraken met het bedrijfsleven over energiebesparing. Ongetwijfeld heeft dat nuttige resultaten, maar het is de vraag of het voldoende is om een trendbreuk te forceren. Zonder deze vraag expliciet te beantwoorden plaatst Van den Biggelaar hierbij grote vraagtekens.

Ook Verbruggen is sceptisch: "De vraag of met een vlucht in de milieutechnologie en eco-efficiëntie een traject van duurzame ontwikkeling in gang gezet wordt, kan niet anders dan met grote vraagtekens beantwoord worden. Het is onduidelijk, ongericht en grotendeels onbeheersbaar of en waar de doorbraaktechnologieën en ont koppelingen plaats zullen vinden." Ook Wams, Ten Hoopen en Tieleman geven aan dat er meer nodig is om de gestelde doelen te bereiken.

### Duurzame groei

Is de notie van 'duurzame groei' en van 'ontkoppeling' dan weinig meer dan theorie? Deze vraag is alleen te beantwoorden in samenhang met de vraag in welke mate de laatste tijd feitelijk werk is gemaakt van 'duurzame groei'. Duurzame ontwikkeling stelt immers eisen aan de aard van de economische groei. De Nederlandse economie heeft in vergelijking met het buitenland relatief veel zware industrie, transport en intensieve landbouw. Dit maakt het lastig om economische groei en een goed milieu te combineren. Duurzame ontwikkeling vraagt om een verschuiving van een economie die veel energie en grondstoffen vergt naar een economie die sterker is gericht op hoogwaardige dienstverlening. Wams en Van den Biggelaar vragen zich hardop af of in dit verband bijvoorbeeld geen herbezinning nodig is op de rol van de Rotterdamse haven. Ten Hoopen sluit zich hierbij aan: "een zeer fundamentele vraag is of onverkort vast moet worden gehouden aan het concept Nederland distributieland". Overheidsinvesteringen moeten zich vooral richten op industriële innovatie en informatie- en communicatietechnologie. Technologie is dus wel degelijk interes-

sant. Niet als haarlemmerolie, maar wel als nuttig en voor politieke sturing vatbaar instrument.

Nu is een verhaal over brainports in plaats van mainports zonder al te veel problemen in een verkiezingsprogramma op te nemen. Maar zo'n fundamentele keuze heeft grote consequenties voor de richting waarin de regering de komende tijd geld moet investeren. Het paarse kabinet zet het overgrote deel van de 'ICES-gelden', bedoeld voor economische ontwikkeling en infrastructuur, om in asfalt. Dat had ook gekund in kennisinfrastructuur. Rechtstreeks achter de keuze van de investeringsrichting van collectieve middelen ligt een visie op de wenselijke ontwikkeling van de economie. Een keuze voor een andere ontwikkelingsrichting is per definitie onzeker. Het is ook de vraag in welke mate de politiek die ontwikkeling kan sturen. Maar investeringsbeslissingen vormen een belangrijk sturingsmiddel. De discussie over duurzame ontwikkeling is nauwelijks denkbaar zonder fundamentele bezinning op de tweede Maasvlakte en de tweede nationale luchthaven.

De overheid heeft dus een belangrijke rol door haar eigen investeringen. Zo lang de helft van het bruto nationaal product (BNP) via de staatskas wordt besteed, speelt de overheid een rol van betekenis. De inzet van de overheid moet duidelijkheid bieden aan maatschappelijke actoren. Het is moeilijk om in een concurrentieverhouding een eerste stap te zetten in een gunstige richting. De overheid kan door middel van regels, door meerjarige beleidsafspraken en door financiële prikkels het nodige doen om goede investeringen van het bedrijfsleven uit te lokken. Het

loont de moeite om daarin een stimulerende benadering kiezen. In de woorden van 'Nieuwe wegen, vaste waarden': "De overheid is nodig om de samenleving bijeen te houden en conflicten te beslechten. De overheid is onmisbaar om gemeenschappelijk handelen te ordenen en daaraan zodanig richting te geven, dat publieke gerechtigheid en solidariteit het resultaat zijn".

Zonder dus de rol van de nationale overheid te sterk te willen relativieren: Lubbers, en in zekere zin ook Korten maken duidelijk dat de nationale overheid invloed verliest, door globalisering, individualisering en concentratie op niet-gouvernementele organisaties. Lubbers zoekt hiervoor compensatie in de verantwoordelijkheid van maatschappelijke organisaties. De afnemende mogelijkheden voor nationale overheden om door middel van regels, maar ook door middel van financiële instrumenten de kwaliteit van het milieu te beïnvloeden moeten worden gecompenseerd door de gemeenschap en door de verantwoordelijkheid van burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties zelf, maar ook door internationale afspraken, met alle beperkingen die dat met zich meebrengt.

### Grenzeloos en duurzaam

Een overzicht van de stand van zaken in het milieubeleid is niet te geven zonder tenminste een blik over de grens. Het vermogen van Nederland om resultaten te boeken bij het nastreven van milieudoelen als klimaatverandering, verzuring, en vervuiling van rivieren en zeeën staat of valt met ons vermogen op het internationale niveau resultaten te boeken. Daarover vallen in toenemende mate sceptische geluiden te horen. We noemden in de inleiding al de

recente VN-conferentie in New York. Maar ook het Verdrag van Amsterdam bleek niet echt een staaltje van Europese slagvaardigheid. Het lijkt in dit licht bijna een cynische aanbeveling om te zeggen dat iets Europees of mondiaal moet worden geregeld: zo'n uitspraak zet het hek open naar het ontlopen van de eigen verantwoordelijkheid en maakt de kans klein dat tijdig resultaten worden geboekt.

Wie echter kennis neemt van de verschillende bijdragen in dit nummer, kan niet anders dan constateren dat de meeste auteurs aanzienlijk minder sceptisch zijn. De artikelen van Lubbers, Backes, Visser en Jepma bevatten prima tegengif tegen al te grote moedeloosheid over internationale effectiviteit. Opvallend is dat *Joint Implementation* zo sterk naar voren komt: Korten, Jepma en Backes besteden daar aandacht aan. Backes wil *Joint Implementation* zelfs uitbreiden naar het vraagstuk van de biodiversiteit: de bescherming van diersoorten, planten en bomen moet in zijn ogen internationaal worden afgestemd. Lubbers laat echter een minder positief geluid horen: in tegenstelling tot Jepma verwacht hij weinig van Kyoto voor de aanpak van de CO<sub>2</sub>-problematiek. Hij pleit voor de totstandkoming van een Europese CO<sub>2</sub>-reductie-gemeenschap.

### Christen-democratie en milieubeleid

In dit zomernummer is daarvan weinig te merken, maar de milieureputatie van het CDA is op zijn zachtst gezegd weinig uitgesproken. Het is echter de vraag of dat terecht is. Zowel in de inhoud van het milieubeleid als in de wijze waarop dit tot stand komt, is de inzet van het CDA terug te vinden: van de 'ladder van Lansink' in de afvalstoffenverwerking tot de milieuvanant

van het poldermodel, zoals die nog onlangs door president Clinton werd genoemd.

Christen-democratie en de Nederlandse bestuurscultuur kennen een intensieve wisselwerking. Waar de christen-democratie stellig sporen heeft getrokken, is in de wijze waarop het milieubeleid in Nederland praktisch gestalte krijgt. Het CDA was in de regering (in het bijzonder vanuit de doelgroep-departementen Verkeer & Waterstaat, Landbouw, Natuur en Visserij en Economische Zaken zeer nauw betrokken bij de totstandkoming van alle tot nu toe verschenen Nationaal Milieubeleidsplannen. Milieubeleid in Nederland is in hoge mate gestempeld door doelgroepen, consensus en convenanten. Maatschappelijk draagvlak en eigen verantwoordelijkheid spelen een belangrijke rol in de inrichting van het milieubeleid. En zoals de overlegeconomie vlak na de vorming van het paarse kabinet sterk onder vuur lag, maar uiteindelijk onder het etiket 'poldermodel' is geëtalereerd als de motor achter ons economisch succes en een nationaal exportartikel is geworden, leidt het poldermodel ook in het milieubeleid tot behoorlijke resultaten. Die nadruk op maatschappelijk draagvlak en op de eigen verantwoordelijkheid van consumenten, bedrijven en hun organisaties is een markant kenmerk van de christen-democratische benadering.

De christen-democratie voelt zich traditioneel sterk betrokken bij maatschappelijke organisaties. Het is een hardnekkig misverstand dat het daarbij uitsluitend om christelijke organisaties zou gaan. Wel kan de band met typische one-issue-organisaties als bondge-

noten worden versterkt. Organisaties die zich specifiek voor het milieu en de natuur inzetten zijn inmiddels professionele en stabiele organisaties geworden, die strategisch kunnen handelen in brede maatschappelijke verbanden. Maar ook organisaties die niet primair een milieubelang behartigen, blijken zich zeer bewust van de milieuproblematiek en hebben het milieubelang over het algemeen in hun beleid opgenomen. Van der Wijst en Geerts verwijzen in dit verband terecht naar de rol van respectievelijk de sociale partners en de katholieke kerk. De inspanningen van het bedrijfsleven worden in het bijzonder genoemd door Cramer en Zachariasse.

De valkuil voor een stroming die sterk de nadruk legt op maatschappelijke verantwoordelijkheid is dat ze de rol van de overheid te ondergeschikt voorstelt. Van der Wijst kent de overheid vooral de rol toe van informatieverschaffer, stimulator, kennismakelaar en facilitator. Korten, Cramer en Van der Wijst pleiten voor een terughoudende opstelling van de overheid. Zij verwachten het meeste heil van afspraken die op basis van vrijwilligheid worden gemaakt. Cramer pleit in dit verband voor een tweede generatie van convenanten. Korten voor meerjarenafspraken. Maatschappelijke verantwoordelijkheid kan slechts ontstaan wanneer de overheid in staat is duidelijkheid te bieden over de wijze waarop ze daarmee omgaat. Het is in dat licht begrijpelijk dat in verschillende bijdragen stevig wordt ingezet op een krachtig ingrijpen van de overheid. Veel auteurs bepleiten redelijk ingrijpende koersveranderingen in de richting van een ander soort economie, een stevige lastenverschuiving en verhandelbare vervuilingrechten.

Van den Biggelaar dringt aan op krachtiger ingrijpen, maar ook Van Wijmen waarschuwt ernstig tegen een overheid die zich te weinig hard maakt voor de belangen van natuur en milieu. De overheid moet regels stellen om een bodem te leggen onder afspraken van sociale partners. Het poldermodel was niet ontstaan als de overheid niet permanent duidelijkheid had geschapen over de wijze waarop ze zou omgaan met maatschappelijke afspraken. Het verdient in dat licht tenminste overweging om convenanten en afspraken binnen bedrijfstakken net als CAO's algemeen verbindend te verklaren. Als wordt uitgesproken dat de overheid randvoorwaarden moet scheppen voor het dragen van verantwoordelijkheden door consumenten en producenten, is dat bepaald geen sinecure: het is de taak van de overheid om concurrenten te bevrijden uit hun prisoners dilemma waarin ze afwachten wie de eerste stap zet. Het is ook een overheidstaak om omstandigheden te creëren die uitdagen tot verantwoordelijkheid. Regelgeving en economische prikkels horen thuis in een verstandige beleidsmix. De vraag is niet of ze moeten worden toegepast, maar hoe ze zo kunnen worden ingericht dat ze maatschappelijke verantwoordelijkheid maximaal bevorderen.

### **Christen-democratie en rentmeesterschap**

Wat is de positie van de christen-democratie in het milieudebat van morgen? Allereerst heeft de christen-democratie een sterk ontwikkelde levensbeschouwelijke visie op schepping en rentmeesterschap, die leidt tot een geheel eigen invalshoek in milieudiscussies, in ieder geval op het vlak van de intrinsieke waarde van de schepping. Zowel Boersema als Zwart zetten de lezer

daarbij op haast ontvullende wijze weer met beide voeten op de grond. Boersema ontmaskert 'rentmeesterschap' als een weinig bijbels begrip. Dat is voor veel christen-democraten toch even slikken. Maar Boersema en ook Geerts beschouwen het begrip rentmeesterschap voor een politieke partij wel degelijk als waardevol. Boersema en Zwart geven een omschrijving van het begrip 'schepping' die fors afwijkt van de gebruikelijke aan de mens in beheer gegeven en inmiddels vrijwel geheel 'beheerde en bewerkte' wereld.

In de tweede plaats moet de christen-democratie een geloofwaardig beleid formuleren waarin overheid en samenleving ieder hun rol vervullen en elkaar aanvullen. Er is alle reden voor de christen-democratie om de milieudiscussie zelfbewust in te gaan. De christen-democratie kan immers geen genoeg nemen met het bederf, de verwaarlozing, de vergiftiging van wat ons is toevertrouwd en ziet het als haar opdracht er voor te zorgen dat onze kleinkinderen niet worden geconfronteerd met een milieulast in termen van uitputting en uitmergeling. Daarin bestaat een traditie. Evenzeer als de christen-democratie in een combinatie van hard beleid, consensus en taakverdeling er in is geslaagd het probleem van voldoende werk adequaat aan te pakken, zo moet ze nu ook actie terzake van milieu mobiliseren. Het begin ligt er. De huidige aanpak is ontwikkeld onder verantwoordelijkheid van het CDA. De pijlers waarop het huidige milieubeleid rust: zelfregulering, consensus (doelgroepenbeleid met convenanten) en een beperkte rol van de overheid (kaderstellend en voorwaarden schepend) is een typische weerspiegeling van het CDA-gedachtegoed.

## Milieubeleid van morgen: op zoek naar effectiviteit

De context van waaruit het CDA politiek bedrijft is in de afgelopen jaren veranderd. Stellingnames in de oppositie hebben een ander karakter en dienen vaak een iets ander doel dan stellingnames van regeringspartijen. Ongetwijfeld leidt een andere rol tot andere accenten. Idealen kunnen onverdunder worden gepresenteerd en beter zichtbaar worden gemaakt. Goedkope symbolen en doorzichtige compromissen kunnen zonder problemen worden doorgeprikt: een kabinet dat een tunnel onder een paar weilanden aanlegt voor een miljard gulden en dat verkoopt als 'paars op z'n best', verdient een kritische benadering. Zeker nu dat kabinet met een hoop pretenties is begonnen, juist op het gebied van milieu. Die pretenties zijn niet waargemaakt. Het CDA profileert zich ten dele met cultuurkritiek op de dominantie van de economische benadering. Die kritische houding kan worden benut om een al te gemakkelijke opoffering van milieubelangen aan de kaak te stellen.

De christen-democratie hoeft in haar keuze van instrumenten niet dramatisch af te wijken van die van andere partijen. Toch zal de christen-democratie in haar agenda een sterkere nadruk leggen op het zelfordenende vermogen van de samenleving en op de eigen verantwoordelijkheid van mensen in hun maatschappelijke organisaties. Dat is het geheim van het poldermodel. Welke concrete maatregelen zou het CDA al bij de volgende verkiezingen moeten bepleiten? Wij denken dat de belangrijkste kleuren van de onderstaande staalkaart in het verkiezingsprogramma moeten terugkomen:

1. Hardlopers zijn doodlopers, ook in het milieubeleid. Maar wel graag een

beetje doorlopen. De overheid dient er tenminste voor te zorgen dat de markt en de samenleving hun zelfordenend vermogen maximaal kunnen benutten. Daarvoor is het nodig dat milieukosten meer dan tot nu toe worden toegerekend aan producten en diensten. Backes en Verbruggen zien daarin veel mogelijkheden. Wams stelt in dit verband: "Leg randvoorwaarden op en pas de marktomstandigheden zo aan dat voor schaarse milieugoederen betaald moet worden. Vervolgens is het aan sectoren zelf om aan te tonen dat men onder deze omstandigheden concurrerend kan produceren". Onder auteurs bestaat grote overeenstemming over de bruikbaarheid van verhandelbare milieurechten. Het lijkt ons verstandig de discussie daarover eens af te ronden en dit instrument in ieder geval in Nederland toe te passen. Ook convenanten wekken groot enthousiasme op bij de verschillende auteurs. Om concurrentievervalsing tegen te gaan en om recht te doen aan wie zijn verantwoordelijkheid waar maakt, lijkt het de moeite waard om gesloten convenanten algemeen verbindend te verklaren.

2. Internationaal milieubeleid is nodig. Natuurlijk raken Europa en de mondiale concurrentie in alles onze kansen op een succesvol milieubeleid. Maar wanneer we dat roepen, dan verwachten we tenminste dat het CDA zich in Brussel en Den Haag sterk maakt voor het omarmen van scherpe regels uit andere Europese landen en van belangrijke internationale concurrenten, zoals de Verenigde Staten. En dat de nationale ruimte om door middel van regels, BTW, accijnzen en randvoorwaarden voor milieuvriendelijke productie en consumptie te scheppen maximaal wordt benut. Een voorhoederol is allerm minst te veel gevraagd. Het zou trou-

wens onvoldoende zijn als het daarbij blijft. Wij vinden het om die reden jammer dat Ten Hoopen zijn krachtige artikel niet wat steviger afsluit. Nu blijft hij steken in een pleidooi voor een actieve milieudiplomatie. Vlak daarvoor worden grotere verwachtingen gewekt over onze eigen mogelijkheden.

3. De christen-democratie dient in het milieubeleid de vinger op de zere plekken te leggen. De automobilititeit blijkt onbeheersbaar zonder tenminste de bereidheid over ingrijpende maatregelen na te denken. Terecht constateert Ten Hoopen dat het beleid ten aanzien van mobiliteit in de eerste plaats moet zijn gericht op het voorkomen van mobiliteit door integratie van woningbouw, infrastructuur en ruimtelijke ordening. Maar preventie is onvoldoende om het mobiliteitsvraagstuk op te lossen. Dat vergt ingrijpendere maatregelen. Tieleman geeft daarvoor een heel interessante voorzet. Hij stelt vier fiscale maatregelen voor die voor de fiscus en de burger nog budgettair neutraal uitwerken ook! Bijna te mooi om waar te zijn. Het CDA doet er goed aan om voor de komende periode de rekening voor de maatschappelijke kosten van automobilititeit veel sterker dan tot nu toe bij de automobilist te leggen. Daarnaast lijkt de tijd gekomen om eindelijk daadwerkelijk over te gaan tot het heffen van accijnzen op kerosine en BTW op vliegtickets, zoals Ten Hoopen zeer terecht bepleit.

4. Bijna alle auteurs noemen de CO<sub>2</sub>-uitstoot als belangrijk onopgelost milieuprobleem. Met de economische groei, groeit het energieverbruik (en CO<sub>2</sub>-emissie) eveneens. Klimaatverandering is een mondiaal probleem. Het ligt dan ook voor de hand om reductietaakstellingen in een internationaal perspectief te plaatsen. Maar dat kan

pas geloofwaardig wanneer Nederland zich niet al te gemakkelijk van zijn eigen huiswerk afmaakt. Korten en Zachariasse verwachten veel van efficiencyverbetering. Korten ziet daarnaast meer in subsidies voor duurzame energie dan in energieheffingen. De benadering van Ten Hoopen lijkt evenwichtiger: zijn inzet voor een energieheffing die ten dele kan worden gebruikt om de kostprijs van zonne- en windenergie te verlagen verdient steun. Lubbers komt in zijn artikel over de CO<sub>2</sub>-problematiek met een interessante suggestie: verdring CO<sub>2</sub>-onvriendelijke vormen van elektriciteitsopwekking in Europa door vriendelijker methoden, waaronder gas. Deze suggestie verdient in elk geval uitwerking.

5. Mest en verzuring blijken lastig te hanteren. Van Dijk geeft weinig hoop bij het zoeken naar oplossingen. Naar zijn mening manifesteert het milieu zich voor agrarische ondernemers alleen als kostenpost. Die negatieve constatering wijkt sterk af van andere ervaringen in het bedrijfsleven zoals die bijvoorbeeld door Zachariasse en Cramer worden gemeld. Van den Biggelaar is kort maar krachtig over landbouw en verzuring: "Een perspectief voor de agrarische sector ligt niet in meer van hetzelfde maar in een kwaliteitsslag: minder maar beter". Het lijkt inderdaad onvermijdelijk dat bij het oplossen van dit vraagstuk ook de omvang van de veestapel in de discussie wordt betrokken. Ten Hoopen komt daarbij met een voorstel om de pijn te verzachten: "Een systeem van heffen en belonen, gekoppeld aan reductiedoelstellingen die het voortbestaan van de bedrijfssector als geheel niet in gevaar brengen, vormt de essentie van de door de CDA-fractie voorgestane aanpak van de mestproblematiek in de intensieve veehouderij". De fractie



lijkt daarmee op de goede weg te zijn. Het is immers beter die discussie zorgvuldig te voeren en de gevolgen daarvan zorgvuldig voor te bereiden dan de toekomst van de sector te belasten met een nieuwe reeks niet gehaalde emissiedoelstellingen.

6. Spreek eens tot de verbeelding! Milieubeleid staat of valt immers met de toewijding van mensen. Een beter milieu begint waar mensen bereid zijn zelf het heft in handen te nemen. Door de auto gewoon te laten staan. Door de thermostaat wat lager te zetten. Een beter milieu begint waar collega's veranderen in carpoolers. Waar sociale partners, consumenten en producenten laten zien dat het milieu mede hun verantwoordelijkheid is. Moderne christen-democraten dagen daar voortdurend toe uit. Hoewel Van Dijk niet erg positief is over de bereidheid van de consument om voor een milieuvriendelijk product meer te betalen, lijkt de praktijk zijn ongelijk meer en meer te bewijzen. Openhuizen biedt een treffende illustratie met het succes van Max Havelaar. En dat is slechts één van de voorbeelden. Ook de indrukwekkende resultaten die de afgelopen jaren in de glastuinbouw zijn gerealiseerd, zijn begonnen met individuele ondernemers die bereid waren hun nek uit te steken. Het kabinet geeft met de nota 'Op weg naar een duurzame economie' een impuls aan het belonen van de creativiteit van individuele ondernemers. En met die inzet lijkt het op de goede weg te zijn. We kunnen de creativiteit en het verantwoordelijkheidsgevoel van bedrijfstakken, of het nu gaat om de intensieve veehouderij of de petrochemische industrie, beter benutten door de vereiste reductie te laten verzorgen door en onder verantwoordelijkheid van bedrijven zelf. Te weinig worden

successen van creatieve bedrijven zichtbaar gemaakt.

7. Te weinig ook, wordt creativiteit met helder lange termijnbeleid, harde voorwaarden en financiële prikkels gestimuleerd. Het wordt tijd dat de christendemocratie over haar traditionele beduchtheid voor financiële instrumenten heen stapt. Wij moeten bewust kiezen voor instrumenten die vrijwillige investeringen in de eigen milieuzorg uitlokken. Dat kan door de aankondiging van een substantiële verhoging van de energieprijzen over vijf jaar, of door het zwaarder belasten van relatief vuile producten of diensten. Ten Hoopen, Korten en Van Wijmen bepleiten een verschuiving in ons belastingstelsel van belasting op arbeid naar belasting op milieuverontreinigende activiteiten. De principe-uitspraken over ecologisering van het belastingstelsel zijn inmiddels ook door het CDA al vaak gedaan, bijvoorbeeld in Nieuwe wegen vaste waarden. Een eerste aanzet tot operationalisering zou welkom zijn. Een pleidooi voor differentiatie in de BTW-tarieven naar de mate van milieubelasting is nauwelijks meer vernieuwend te noemen. Bij veel auteurs komt die gedachte terug. Natuurlijk komt hier opnieuw Europa om de hoek kijken. Maar dat hoeft aan Nederlandse stappen bepaald niet in de weg te staan. We zouden kunnen afspreken dat we over vijf jaar 50 miljard meer halen uit belasting op milieuverontreinigende stoffen. Via Ten Hoopens actieve milieudiplomatie kan ondertussen ruimte voor het vervolg worden gerealiseerd.

8. Wanneer we constateren dat de overheid zelf ongeveer de helft van het bruto nationaal product (BNP) weer uitzet in de samenleving, vormt de investeringsrichting door de overheid zelf daarmee een krachtig signaal.

Wams en Van der Wijst merken terecht op dat de overheid haar economische kracht als klant en investeerder beter kan benutten. Dat kan niet zonder consequenties blijven voor de miljardeninvesteringen in het kader van ICES en STIREA. Want infrastructuur is meer dan asfalt. Wanneer dan toch kolossale investeringen op de rol staan, verdienen spoor- en vaarwegen, ondergrondse verbindingen een prominente rol. Maar in vergelijking tot deze klassieke infrastructuur mocht veel meer de nadruk worden gelegd op de infrastructuur die voor de volgende ontwikkelingssprong noodzakelijk is: kennisinfrastructuur als het onderwijsniveau en het niveau van de informatietechnologie. Het belang van brainports voor de economische ontwikkeling in de nabije toekomst wordt ten onrechte ondergewaardeerd ten opzichte van de potentie van mainports. Ook deze investeringsrichtingen zijn te kwantificeren.

### Tenslotte

Het is mogelijk de geschiedenis van de christen-democratie, zeker waar het gaat om belangrijke 'sociale kwesties' te zien als een reeks veroveringen van christen-democratische politici op hun eigen achterban. Door het uiten van 'architectonische maatschappijkritiek', maar ook door het steunen van wetgeving die er op is gericht belangrijke maatschappelijke problemen op te lossen, ondanks de tegendruk van gevestigde belangen. Vaak ging deze gepaard met grote spanningen in eigen kring. Het geldt bijvoorbeeld voor Schaepman, Kuyper en Talma bij de aanpak van de sociale kwestie. Het geldt voor Bruins Slot inzake Nieuw Guinea. En het geldt voor verscheidene christen-democraten bij de opbouw van een samenhangend Europa. Interessant

is dat bij al deze beslissingen waarschuwingen te horen waren dat deze een verwoestende uitwerking zouden hebben op de Nederlandse economie. Ingrijpende keuzes kunnen alleen worden gemaakt door volksvertegenwoordigers die bereid en in staat zijn meer te zijn dan vertegenwoordigers alleen. Die de wil hebben voor hun achterban uit te lopen, zonder daarmee het contact te verliezen. Als dit patroon enige voorspellende waarde heeft voor de taakopvatting van christen-democraten, ligt het voor de hand dat juist zij bereid zijn tot vergaande stappen, nu in de milieuproblematiek, zowel mondiaal als nationaal, een sociale kwestie zichtbaar wordt die ernstige gevolgen heeft voor de kwaliteit van het leven zelf. Het behoud van de schepping vraagt ingrijpende maatregelen en zal het draagvlak voor politieke beslissingen stevig op de proef stellen. Maar aan de andere kant: hoe geloofwaardig is op de lange termijn een politiek die zich wel bedient van een taalgebruik dat aangeeft dat voor het behoud van de kwaliteit van het leven ingrijpende keuzes noodzakelijk zijn, die jarenlang ambitieuze milieudoelstellingen formuleert, maar niet de kracht kan opbrengen om door effectieve maatregelen die doelstellingen te realiseren? De agenda voor christen-democratisch milieubeleid aan het begin van de eeuw van de waarheid is voor een belangrijk deel een zoektocht naar effectiviteit. Waar de christen-democratie die niet weet te bereiken, verliest ze op termijn ook haar geloofwaardigheid en daarmee haar bestaansrecht.

*Mr.dr.s. F.J. Paas is wethouder van onder meer milieubeheer te Groningen.*

*Mr.dr.s. J.W.E. Spies is senior beleidsadviseur bij de afdeling milieu en waterstaat van het Interprovinciaal Overleg (IPO).*